

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Od śmierci Lenina do śmierci Stalina : o radzieckim ustawodawstwie karnym 1924-1953

Author: Adam Lityński

Citation style: Lityński Adam. (2010). Od śmierci Lenina do śmierci Stalina : o radzieckim ustawodawstwie karnym 1924-1953. "Z Dziejów Prawa" (T. 3 (2010), s. 59-78).

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

ADAM LITYŃSKI

Od śmierci Lenina do śmierci Stalina O radzieckim ustawodawstwie karnym 1924—1953

Po utworzeniu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (30 grudnia 1922 r.) konstytucja ZSRR z 1924 r. stanowiła, że do kompetencji federacji należy ustanawianie podstaw ustawodawstwa cywilnego i karnego ZSRR (art. 1 lit. *n* konstytucji). Natomiast *Przewodnie zasady prawa karnego RSFRR* z 1919 r. były aktem prawa — jak to jest w tytule — republiki federacyjnej rosyjskiej. Uzasadniało to sporządzenie nowego dokumentu w tej materii. 31 października 1924 r. wydano *Zasady przewodnie ustawodawstwa karnego ZSRR* [*Основные начала уголовного законодательства СССР и союзных республик*¹], składające się z 4 rozdziałów i 39 artykułów, mających charakter nie polityczny, a prawny, będące zarysem części ogólnej kodeksu karnego². W rozdziale I znalazły się przepisy o mocy obowiązującej ustawy karnej; rozdział II to „postanowienia ogólne”: cel represji karnej, obrona konieczna, stan wyższej konieczności, przedawnienie i inne, rodzaje środków ochrony karnej i zasady ich wymiaru; rozdział IV zawiera przepisy o warunkowym przedterminowym zwolnieniu. Podkreślono ochronny cel kary (ochrona ustroju) i w ogóle cel prawa karnego jako narzędzia walki klasowej, likwidowania osób, które mogłyby być niebezpieczne dla władzy bolszewickiej. W tym duchu pozostawał przepis pozwalający na zsyłkę (do 5 lat) osób społecznie niebezpiecznych, mimo że nie popełniły one przestępstwa. Przestępstwa dzieliły się na naruszające podstawy

¹ *История отечественного государства и права. Часть 2. Четвертое издание. Переработанное и дополненное, авторский коллектив под редакцией О.И. Чистякова. Москва 2006, s. 227, 229; zob. też W.E. Butler: Soviet Law. London 1983, s. 259.*

² M. Filar: *W służbie utopii. 73 lata radzieckiego prawa karnego*. Toruń 1992, s. 20.

władzy radzieckiej oraz pozostałe, co było efektem ugruntowanego już klasowego podejścia do przestępczości oraz jej polityzacji. W miejsce *analogii iuris* ustanowiona została *analogia legis*. Ogólnie *Zasady...* z 1924 r. zawierały analogiczne rozwiązania i konstrukcje do tych, które znalazły się w *Przewodnich zasadach...* z 1919 r.³

Większe zmiany odnotować można jedynie w odniesieniu do zagadnień kary. Przede wszystkim termin „kara” został całkowicie zastąpiony pojęciem „środki ochrony społecznej”. Środki te podzielone zostały na trzy rodzaje: sądowo-poprawcze (w tym kara śmierci!), lecznicze i leczniczo-wychowawcze. Ujęcie kary śmierci w odrębnym przepisie miało podkreślać jej wyjątkowy charakter, co było w praktyce fałszowaniem rzeczywistości. W generaliach katalog środków karnych, mimo odmiennych nazw, nie różnił się istotnie od uregulowania sprzed pięciu lat, podobnie określenie celu zastosowania „środków ochrony społecznej”. W istocie więc nie nastąpiła bynajmniej zmiana rodzajów i charakteru sankcji, a tylko zmiana nazwy.

Nowością było uregulowanie przez same *Zasady przewodnie ustawodawstwa karnego ZSRR* z 1924 r. kompetencji federalnej. Jak już wspomniałem, konstytucja z 1924 r. stanowiła, że do kompetencji związkowej (federalnej) należy „ustanowienie podstaw organizacji sądowej i postępowania sądowego oraz cywilnego i karnego ustawodawstwa Związku” (art. 1 lit. *n* konstytucji). Wydane na tej podstawie *Zasady przewodnie...* z 1924 r. zawierały z kolei przepis, że do kompetencji federalnej należy regulacja odpowiedzialności karnej za przestępstwa antypaństwowe oraz przestępstwa wojskowe. Może rodzić się wątpliwość, czy tego rodzaju rozszerzenie kompetencji federalnej nie było wkroczeniem w materię konstytucyjną. To jest jednak rozumowanie europejskie, a nie radzieckie z czasów gdy nie było żadnego uporządkowanego systemu i hierarchii norm. Faktem jest natomiast, że taki właśnie podział kompetencji między federację a republikę utrzymał się do końca ZSRR⁴. Same *Zasady przewodnie...* z 1924 r. miały też długi żywot, bo — ze zmianami — do 1958 r.⁵

W 1924 r. ustanowiono także *Kodeks pracy poprawczej RSFRR*, który regulował tryb wykonywania kary pozbawienia wolności i pracy przymusowej,

³ Zob. *Руководящие начала по уголовному праву РСФСР* (12 grudnia 1919 r.); www.lawru.info Więcej na temat *Przewodnich zasad...* z 1919 r. piszę w artykule zatytułowanym *Sąd nie powinien uchylać się od stosowania terroru*, przyjętym do druku do książki pamiątkowej Profesora Władysława Ćwika. Rzeszów. Zob. też A. Bosiacki: *Utopia — władza — prawo. Doktryna i koncepcje prawne „bolszewickiej” Rosji 1917—1921*. Warszawa 1999, s. 217.

⁴ M. Filar: *W służbie utopii...*, s. 21, przyp. 31.

⁵ Więcej piszę o tym w artykule *O „Podstawach ustawodawstwa karnego ZSRR” z 1958 r. oraz o kodeksie karnym RSFRR z 1960 r.* W: „Miscellanea Historico-Iuridica”. T. 7. Red. A. Lityński, P. Fiedorczyk. Białystok 2009; zob. też *История отечественного государства и права...*, s. 228; W.E. Butler: *Soviet Law...*, s. 259; W. Mienszagin, Z. Wyszynska: *Radzieckie prawo karne*. Przekład zespołu. Warszawa 1953, s. 22.

organizację miejsc pozbawienia wolności i pracy tzw. poprawczej, reżim tych zakładów. Wszystkie one nadal podlegały bezpiece — OGPU, ale jakiegokolwiek regulacje prawne oznaczały teoretycznie mały krok w kierunku tzw. praworządności socjalistycznej.

Na podstawie *Zasad przewodnich...* każda z republik związkowych przystąpiła do stworzenia u siebie kodeksu karnego i w rezultacie wkrótce, od 1926 r., powstało w republikach 9 kodeksów karnych. Wszystkie one recypowały *Zasady przewodnie ustawodawstwa karnego ZSRR*. Wśród innych w 1926 r. wydany został kodeks karny RSFR (z mocą obowiązującą od 1 stycznia 1927 r.); składał się z części ogólnej (57 artykułów) i części szczegółowej (141 artykułów⁶ w wersji pierwotnej⁷). Sama niewielka liczba przepisów wskazuje na niekompletność kodeksu, ale dopuszczona analogia⁸, świadomość socjalistyczna sędziów oraz późniejsze liczne akty prawne władzy radzieckiej zapełniały luki. Kodeks karny RSFR z 1926 r. powtarzał założenia, a nawet tekst przepisów *Zasad przewodnich ustawodawstwa karnego ZSRR*⁹. Ważne zmiany zaszczyły zwłaszcza w części ogólnej k.k.

Kodeks rosyjski z 1926 r. pozornie kierował się ideologią ochronną, zaczerpniętą z pozytywistycznej szkoły włoskiej nurtu socjologicznego w prawie karnym. Ważniejsze od wagi samego przestępstwa i stopnia zawinienia były osoba sprawcy i stan zagrożenia dla porządku społecznego¹⁰, jaki ten człowiek stwarzał. Stosownie do owego zagrożenia należało zastosować środki ochrony społecznej, ale — w systemach liberalnych — te można było stosować jedynie względem osoby, która dopuściła się czynu zabronionego pod groźbą kary. Systemy totalitarne natomiast skłonne były wykorzystywać tego rodzaju rozwiązania, by stosować środki zabezpieczające (ochronne) predeliktalnie, tzn. zanim zostało popełnione przestępstwo, wobec osób, które żadnego przestępstwa nie popełniły. W prawie radzieckim, w kodeksie rosyjskim z 1926 r., nadsładownictwo rozwiązań nurtu socjologicznego w prawie karnym miało jednak — uważam — charakter zewnętrzny i w znacznym stopniu ograniczało się do przejętej terminologii. Tendencja do stosowania środków represji, także wobec

⁶ Niektóre artykuły opatrzone były znaczkami, czyli liczne przepisy nosiły ten sam numer z innym znacznikiem; faktycznie więc liczba artykułów była wyższa niż to mogłoby wynikać z samej numeracji.

⁷ W zasadzie będę korzystał z tłumaczenia polskiego, z moimi poprawkami, w: *Kodeks karny Rosji sowieckiej 1927*. Tłum. i wstęp R. Lemkin. Przedmowa W. Makowski. Warszawa 1928; korzystam także z radzieckiego późniejszego wydania: *Уголовный кодекс РСФСР, официальный текст с изменениями на 1 января 1952 г.* Москва 1952.

⁸ W.E. Butler: *Soviet Law...*, s. 261; *История отечественного государства и права...*, s. 228.

⁹ W.E. Butler: *Soviet Law...*, s. 259.

¹⁰ V.M. Chkhikvadze [Czikwadze]: *The Soviet State and Law*. Translated by Y. Sdobnikov. Honolulu, Hawaii 2000, s. 258; inaczej W.E. Butler: *Soviet Law...*, s. 259.

osób niewinnych (niepopołniających przestępstwa), nie wymaga bowiem żadnej wiedzy teoretycznej, natomiast bardzo dobrze wpisuje się w istotę terroru totalitarnego i nihilizmu prawnego ówczesnego systemu¹¹.

Jako jedyne zadanie prawa karnego kodeks wskazywał ochronę ustroju (państwa) przed „społecznie niebezpiecznymi czynami” przez stosowanie środków ochrony społecznej¹²: „Ustawodawstwo karne RS FRR ma za zadanie ochronę socjalistycznego ustroju państwa robotników i włościan oraz zaprowadzonego w nim porządku prawnego przed społecznie niebezpiecznymi czynami (przestępstwami) drogą stosowania do osób, które je popełniają, środków ochrony społecznej, w niniejszym kodeksie wskazanych” (art. 1)¹³. Kodeks znał materialną definicję przestępstwa¹⁴: to czyn społecznie niebezpieczny. Jako społecznie niebezpieczne czyny kodeks definiował „działania lub zaniechania skierowane przeciwko ustrojowi radzieckiemu lub naruszające porządek prawny zaprowadzony przez władzę robotniczo-chłopską na okres przejściowy, prowadzący do ustroju komunistycznego” (art. 6)¹⁵. Stan niebezpieczeństwa ujęty więc był szeroko, a definicja pozwalała na dowolną w istocie interpretację. Charakterystyczne było jakże silne zaakcentowanie niebezpieczeństwa dla ustroju politycznego; porządek społeczny znalazł się na drugim planie, a ochrona praw człowieka i obywatela w ogóle była w tym wyliczeniu nieobecna.

Natomiast kodeks nie zawierał formalnej definicji przestępstwa, czyli określenia, że jest nim czyn zabroniony przez ustawę karną, a więc nie zawierał zasady *nullum crimen sine lege*, uznanej w europejskich ustawodawstwach od czasów Oświecenia za fundamentalną. Przeciwnie: „Jeśli jakiegokolwiek społecznie niebezpieczne działanie nie jest wprost przewidziane w kodeksie niniejszym, wów-

---

¹¹ E. Huskey: *From Legal Nihilism to Pravovoe Gosudarstvo. Soviet Legal Development, 1917—1990*. In: *Toward the „Rule of Law” in Russia? Political and Legal Reform in the Transition Period*. Edited by D.D. Barry. New York—London [1992], s. 23; zob. też R. Sharlet: *The Fate of Individual Rights in the Age of Perestroika*. In: *Toward the „Rule of Law” in Russia?...*, s. 197; nieco inaczej H.J. Berman: *Justice in the U.S.S.R. An Interpretation of Soviet Law*. Cambridge, Massachusetts and London [1963] (First published, 1950, under the title *Justice in Russia*), s. 34.

¹² Zob. *История отечественного государства и права...*, s. 228; H.J. Berman: *Justice in the U.S.S.R. An Interpretation of Soviet Law...*, s. 252.

¹³ *Kodeks karny Rosji sowieckiej 1927...*, s. 20.

¹⁴ Zob. W.E. Butler: *Soviet Law...*, s. 261.

¹⁵ „Uwaga: Nie jest przestępstwem czyn, który aczkolwiek formalnie podpada pod znamiona jakiegoś artykułu części szczegółowej niniejszego kodeksu, jednak z powodu oczywistej mało-ważności i braku szkodliwych skutków nie posiada charakteru społecznie niebezpiecznego” — to dalsza część art. 6 k.k. RFSRR z 1926 r. Natomiast art. 8 tego kodeksu stanowił: „Jeżeli konkretny czyn, będący w chwili popełnienia go przestępstwem, zgodnie z art. 6 niniejszego kodeksu, w chwili wyśledzenia go lub osądzenia zatracił jednak społecznie niebezpieczny charakter czy to wskutek zmiany ustawy karnej, czy to wskutek samego faktu zmiany społeczno-politycznych warunków, lub jeśli osoba, która go popełniła, zdaniem sądu, w danej chwili nie może być uznana za społecznie niebezpieczną, wówczas czyn ten nie pociąga za sobą zastosowania środków ochrony społecznej względem osoby, która go popełniła”.

czas zasadę i zakres odpowiedzialności za nie określa się zgodnie z tymi artykułami kodeksu, które przewidują przestępstwa najbardziej podobne co do rodzaju” (art. 16)¹⁶. W kodeksie powtórzona więc została za k.k. RSFRR z 1922 r. klasyczna *analogia legis* jako zasada kodeksowa. W kolizji z kodeksem karnym można było się znaleźć bez naruszenia jakiegokolwiek przepisu tegoż kodeksu.

W zakresie klasyfikacji przestępstw powtórzono zostało rozwiązanie sprzed czterech lat, z k.k. RSFRR z 1922 r.: przestępstwa dzieliły się na skierowane przeciwko ustrojowi oraz wszystkie pozostałe (art. 46). Dla pierwszej kategorii przestępstw sąd nie mógł zejść poniżej dolnej granicy ustawowej, natomiast w przypadku drugiej — nieprzekraczalna była górna granica ustawowego wymiaru kary. Ta nietypowa w skali europejskiej klasyfikacja była oryginalnym osiągnięciem radzieckim.

Zastosowanie środków ochrony społecznej k.k. RSFRR z 1926 r. przewidywał względem osób, „które popełniły społecznie niebezpieczne czyny lub które są niebezpieczne ze względu na ich łączność z przestępczym środowiskiem lub ze względu na ich przeszłą działalność” (art. 7). Nie trzeba więc było popełnić przestępstwa, by być represjonowanym. Zauważmy, że to już druga konstrukcja w tym kodeksie, która pozwala na ukaranie (stosowanie środków ochrony społecznej) bez naruszenia ustawy karnej przez ukaranego: z analogii i z samego niebezpieczeństwa osoby sprawcy. Kodeks artykułował cel stosowania środków ochrony społecznej: prewencja szczególna i ogólna oraz resocjalizacja, natomiast środki „do odpłaty i kary nie zmierzają” (art. 9). Wprowadzono trzy rodzaje środków ochrony społecznej¹⁷:

1. Środki o charakterze sądowo-poprawczym (art. 20 i 21): tu mieściło się rozstrzelanie, określone jako środek rzekomo „wyjątkowy” (rozstrzelanie szczególnie często przewidywał art. 58 k.k., pierwszy w części szczegółowej kodeksu, obejmujący przestępstwa kontrrewolucyjne); pozbawienie wolności wymierzane od jednego dnia do 10 lat, które „łączy się obowiązkowo z robotami (art. 28); ogłoszeniem wrogiem ludzi pracy z pozbawieniem obywatelstwa i wydaleniem z ZSRR”; przymusowe roboty bez dozoru (do 1 roku); pozbawienie praw politycznych i obywatelskich (do 5 lat); wydalenie z ZSRR lub z danej miejscowości; zwolnienie ze służby; zakaz zajmowania się pewnymi zajęciami; nagana publiczna; całkowita lub częściowa konfiskata majątku; grzywna („odpowiednio do stanu majątkowego skazanego”); ostrzeżenie (wydawane przy wyroku uniewinniającym — art. 43); odszkodowanie; późniejsza nowelizacja dodała przepis o pozbawieniu wolności w łagrach-obożach pracy poprawczej¹⁸

¹⁶ *Kodeks karny Rosji sowieckiej 1927...* Zob. też na ten temat W.E. Butler: *Soviet Law...*, s. 261; *История отечественного государства и права...*, s. 228.

¹⁷ *История отечественного государства и права...*, s. 229.

¹⁸ F.J.M. Feldbrugge: *Soviet Corrective Labor Law*. Edited by D.D. Barry, G. Ginsburgs and P.B. Maggs. Part 1: *The Citizen and the State in Contemporary Soviet Law*. Leyden 1977, s. 33.

oddalonych rejonów ZSRR [„подлежат [...] ссылке в отдаленные районы Сибири”¹⁹]. Na poczet orzeczonego pozbawienia wolności obowiązkowo zaliczało się „czas zamknięcia przewencyjnego” (art. 29). Niektóre z tych środków mogły być traktowane jako dodatkowe i wymierzone w połączeniu z innymi jako zasadniczymi, a więc możliwe było łączenie więcej niż jednego środka (faktycznie: kary) za jeden czyn.

2. Środki o charakterze leczniczym (art. 24): przymusowe leczenie oraz umieszczenie w zakładzie leczniczym w połączeniu z odosobnieniem (wykonywane znacznie później „psychuszki”).

3. Środki o charakterze leczniczo-wychowawczym (art. 25): oddanie nieletniego pod opiekę rodziców lub opiekunów; umieszczenie w zakładzie leczniczo-wychowawczym.

To, co nazwano środkami ochrony społecznej, było niemal dokładnym powtórzeniem katalogu kar z k.k. RSFRR z 1922 r. Kodeks karny RSFRR z 1926 r. powtarzał także sprzed czterech lat konstrukcję i pełną odpowiedzialność podlegacza, pomocnika, jak też usiłowania (art. 17, 19). Oryginalną nowością, nie tylko w stosunku do dwudziestowiecznego ustawodawstwa europejskiego, ale nawet w stosunku do radzieckiego kodeksu karnego z 1922 r., było przyjęcie jako zasady pełnej karalności czynności przygotowawczych (art. 19). Prawdopodobnie wynikało to nie tyle z teoretycznych koncepcji, ile z ogólnej penalizacji życia społecznego, z posługiwania się prawem karnym jako narzędziem wspomagającym zachowanie ustroju. Faktem jest jednak, że karalność czynności przygotowawczych logicznie wpisuje się w nauki nurtu socjologicznego w prawie karnym. Jeżeli bowiem najistotniejszym elementem systemu karnego jest w ogóle stan społecznego niebezpieczeństwa stwarzany przez daną osobę, to logiczne, że każdy przejaw tego niebezpieczeństwa pozwala na zastosowanie, a nawet wymaga zastosowania środków ochronnych, a więc także podjęcie przez sprawcę czynności przygotowawczych do popełnienia przestępstwa²⁰. Kodeks znał obronę konieczną i stan wyższej konieczności (art. 13). Znał także przedawnienie ścigania, wyrokowania oraz wykonania kary (art. 14), ale sąd mógł nie zastosować przedawnienia w przypadku przestępstw kontrrewolucyjnych oraz „w stosunku do osób pociągniętych do odpowiedzialności karnej za czynne działania i czynną walkę z klasą robotniczą i z ruchem rewolucyjnym, wykazane na odpowiedzialnych lub poufnych stanowiskach w czasie ustroju carskiego lub na służbie rządów kontrrewolucyjnych w okresie wojny domowej” (*uwaga*²¹ do art. 14). Dopuszczono więc działanie kodeksu wstecz — *lex retro agit*.

¹⁹ Уголовный кодекс РСФСР..., art. 58^{1b}, s. 19.

²⁰ Zob. R. Lemkin, w: *Kodeks karny Rosji sowieckiej 1927...*, s. 12.

²¹ Specyfiką radzieckiej techniki legislacyjnej było dodawanie do tekstu artykułu „uwag”, które miały charakter normatywny, tzn. były też przepisem. Por. przyp. 15.

Kodeks z 1926 r. nie używał pojęcia „wina”²², ale kopiował z poprzedniego kodeksu pojęcia „umyślności” oraz „nieumyślności”²³. Umyślność występowała w postaci zamiaru bezpośredniego (*dolus directus*) albo zamiaru ewentualnego (*dolus eventualis*), nieumyślność zaś w postaci lekkomyślności oraz niedbalstwa (art. 10). Tak samo jak poprzedni, kodeks ten znał niepoczytalność (art. 17), ale nie znał poczytalności ograniczonej; przepis o niepoczytalności nie odnosił się do osób, „które popełniły przestępstwo w stanie pijaństwa” (*uwaga* do art. 10), czyli stan opilstwa potraktowany był surowiej aniżeli dwa lata wcześniej. Odpowiedzialność nieletnich skonstruowana była podobnie, jak w kodeksie o dwa lata wcześniejszym; kodeks nie wchodził w problemy rozeznania nieletniego, jego rozwoju intelektualnego, ale w istocie w tym kierunku zmierzał. Zasady represji wobec nieletnich były następujące (art. 12 i 50): wobec nieletniego do lat 14 mogą być zastosowane jedynie środki o charakterze leczniczo-wychowawczym; w stosunku do nieletniego w wieku 14—16 lat musiała się wypowiedzieć komisja do spraw małoletnich i jeżeli uznała, że niemożliwe [*sic!*] jest zastosowanie środków leczniczo-wychowawczych, to można było zastosować środki sądowo-poprawcze (faktycznie kary) złagodzone o połowę; natomiast w stosunku do nieletnich 16—18 lat po prostu stosowane środki ochrony społecznej ulegały złagodzeniu o jedną trzecią.

Układ części szczegółowej k.k. RSFR z 1926 r. był dokładnie taki sam, jak kodeksu wcześniejszego o cztery lata; nawet tytuły rozdziałów na ogół były dokładnie skopiowane. Na czoło wysunięte więc były przestępstwa przeciwko państwu, a w pierwszej kolejności przestępstwa kontrrewolucyjne²⁴, dalej „szczególnie niebezpieczne dla Związku SRR przestępstwa przeciwko władzy, potem naruszenie przepisów o rozdziale Kościoła od państwa, przestępstwa gospodarcze i dopiero w dalszej kolejności różne przestępstwa przeciwko osobie. W następnych latach będzie miała miejsce intensywnie prowadzona działalność ustawodawcza w zakresie prawa karnego i kolejne akty prawne będą włączane do kodeksu tak, że część szczegółowa będzie objętościowo rosła²⁵. Specyficzne dla prawa radzieckiego i traktowane jako najpoważniejsze przestępstwa kontrrewolucyjne ujęte były w 14 obszernych przepisów, z reguły grzeszących wielosłowiem i zwrotami nienormatywnymi, ale propagandowymi. Co ciekawe, wszystkie one nosiły numer artykułu kodeksowego 58, ale rozgraniczone były dodanymi do liczby 58 znaczkami (58¹ itd.), czyli czymś w rodzaju naszych paragrafów (§).

²² H.J. Berman: *Justice in the U.S.S.R. An Interpretation of Soviet Law...*, s. 252.

²³ Tak w kodeksie; nieco inaczej I. Andrejew: *Zarys prawa karnego państw socjalistycznych*. Wyd. 2. uzupełnione. Warszawa 1979, s. 21; zob. też *История отечественного государства и права...*, s. 228; W.E. Butler: *Soviet Law...*, s. 262.

²⁴ *История отечественного государства и права...*, s. 230.

²⁵ Zob. *Уголовный кодекс РСФСР...*; zob. też S. Pomorski: *Criminal Law Protection of socialist Property in the USSR*. Edited by D.D. Barry, G. Ginsburgs and P.B. Maggs. Part I: *The Citizen and the State in Contemporary Soviet Law*. Leyden 1977, s. 224.

Podrozdział *Przestępstwa kontrrewolucyjne* otwierał artykuł zawierający definicję tego czynu²⁶. Definicja ta była w generaliach powtórzeniem definicji z kodeksu wcześniejszego. Podobnie w ogromnej większości powtarzano, niekiedy coś przeredagowując, treść 17 artykułów o przestępstwach kontrrewolucyjnych z kodeksu z 1922 r. Artykuł 58 k.k. miał 14 znaczków — odpowiedników naszych paragrafów; wszystkie nader obszerne, o niesprecyzowanych granicach, z licznymi niedookreślonymi pojęciami i nazwami. Podobnie jak we wcześniejszym kodeksie, karane były czynności przeciw ruchowi rewolucyjnemu „w czasie ustroju carskiego”, czyli *lex retro agit*. Karalne były czynności przygotowawcze do wszystkich przestępstw kontrrewolucyjnych. Niedoniesienie o przestępstwie kontrrewolucyjnym samo było przestępstwem kontrrewolucyjnym. Artykuł 58 k.k. RSFRR był „wielki, potężny, hojny, rozgałęziony, wieloraki, wszechogarniający Pięćdziesiąty Ósmy, panujący nad całym bogactwem przejawów życia nie tyle dzięki formalnemu brzmieniu swoich paragrafów, ile za sprawą ich dialektycznej i nadzwyczaj szerokiej interpretacji. Któż z nas nie odczuł jego wszechogarniającego uścisku? Zaiste, nie ma pod słońcem takiego wykroczenia, zamiaru, czynu ani rodzaju beczynności, którego nie mogłaby dotknąć karząca ręka Pięćdziesiątego Ósmego artykułu. Niemożliwością było sformułować go w sposób aż tak szeroki, okazało się za to możliwe dać mu odpowiednio szeroką wykładnię [...]”²⁷.

Kodeks karny z 1926 r. w następnych latach stale uzupełniany był licznymi dekretyami rozszerzającymi penalizację²⁸. Już w roku następnym (1927) ukazały się ustawy (dekrety) obowiązujące na terenie całego ZSRR — *o przestępstwach przeciwko państwu* (kontrrewolucyjnych oraz przeciwko władzy) i *o przestępstwach wojskowych*, włączone do kodeksu rosyjskiego i innych republik; wraz z kodeksami przetrwały czasy Stalina. Podobnie długi żywot miała ustawa (1929) *o wyjęciu spod prawa osób urzędowych — obywateli Związku SRR, którzy pozostając za granicą przeszli do obozu wrogów klasy robotniczej i chłopstwa i odmówili powrotu do Związku SRR*.

²⁶ „Za kontrrewolucyjne poczytuje się wszelkie działanie skierowane ku obaleniu, podważeniu lub osłabieniu władzy rad robotniczo-chłopskich i robotniczo-chłopskich rządów Związku SRR, rządów republik związkowych i autonomicznych, obranych przez te rady na podstawie konstytucji ZSRR i konstytucji związkowych, lub ku podważeniu lub osłabieniu zewnętrznego bezpieczeństwa Związku SRR i zasadniczych gospodarczych, politycznych i narodowościowych zdobyczy rewolucji proletariackiej.

Wobec międzynarodowej solidarności interesów wszystkich ludzi pracy także działania uznawane są za kontrrewolucyjne także i wówczas, gdy są skierowane przeciwko każdemu innemu państwu ludzi pracy, chociażby to państwo nie wchodziło w skład Związku SRR”. Art. 58 (1) k.k. RSFR z 1926 r.

²⁷ A. Solżenicyn: *Archipelag Gulag 1918—1956*. Tłum. J. Pomianowski. T. 1. Warszawa 1990, rozdz. 2, s. 66.

²⁸ S. Pomorski: *Criminal Law Protection of socialist Property in the USSR...*, s. 224 i nast.

Po śmierci Lenina (21 stycznia 1924 r.) i śmierci Dzierżyńskiego (20 lipca 1926 r.) stopniowo Stalin umacniał się u władzy. Warto zauważyć, że drogę do jedynowładztwa znakomicie przygotował u schyłku życia Lenin. Wszak to z jego zdecydowanym wsparciem X zjazd partii (1921), jaki odbywał się w gorącej atmosferze po kronsztadzkim powstaniu, zakazał tworzenia frakcji w partii, czyli wyeliminował poważną dyskusję i namiastkę pluralizmu partyjnego. Wkrótce potem utworzono stanowisko kierownicze, zrazu skromne — sekretarza generalnego. Pamiętajmy, że do tego momentu partia komunistyczna nie miała formalnie przewodniczącego; autorytet Lenina wystarczał. Zakaz frakcyjności stworzył warunki do odsunięcia, a następnie skazania na wygnanie wielkiego konkurenta — Lwa Trockiego. Do likwidacji Trockiego posłużył nie prokurator i nie sąd, ale bezpieka: za pierwszym razem (1928/1929) jeszcze pod szyldem OGPU²⁹, za drugim razem (1940) bez szyldu NKWD³⁰.

Początek pierwszej stalinowskiej pięciolatki (1928—1932, realizowanej od 1929 r.) to jednocześnie koniec NEP-u i koniec dominacji indywidualnej gospodarki rolnej. W „Prawdzie” ukazał się (2 marca 1930 r.) artykuł Wodza pt. *Zawrót głowy od sukcesów*, w którym Stalin uświadamiał i wskazywał: „O sukcesach Władzy Radzieckiej w dziedzinie ruchu kołchozowego mówią teraz wszyscy. Nawet wrogowie muszą uznać poważne sukcesy. A sukcesy te są rzeczywiście wielkie”³¹. Wprawdzie „wyrugowane zostały ze swych pozycji ostatnie resztki umierających klas”, ale przecież *wrogowie ludu* nie składali broni. Już w 1928 r. OGPU przystąpiło do rozprawienia się z „kontrrewolucyjnym spiskiem” wśród ekspertów gospodarczych. Najpierw „wykryto” taki „spisek” w mieście Szachty, w Donieckim Zagłębiu Węglowym. Na proces pokazowy w sumie ściągnięto 100 tys. ludzi (na każde posiedzenie sądu sprowadzano innych). Proces szachtyński stanowił próbny poligon fingowania spraw na podstawie wymuszonych torturami zeznań/wyjaśnień współoskarżonych.

Historia Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) odnotowała: „Kułacy zamierzali doprowadzić kołchozy do upadku przez wyniszczenie w nich pogłowia końskiego i zdołali pozabijać wiele koni. Kułacy umyślnie zarażali konie nosacizną, świerzbą i innymi chorobami, pozostawiali je bez żadnego doglądu itd. Psuli traktory i maszyny”³². Stalin zaś demaskował wro-

²⁹ Zob. L.D. Trocki: *Moje życie. Próba autobiografii*. Autoryzowany przekład z rosyjskiego J. Barski i S. Łukomski. Warszawa 1930, s. 632—639.

³⁰ Zob. precyzyjną, fachową relację głównego organizatora zabójstwa Trockiego — P. Sudopłatow: *Wspomnienia niewygodnego świadka*. Tłum. J. Markowski. Warszawa 1999, s. 80 i nast.

³¹ J. Stalin: *Zagadnienia leninizmu* [Bez tłumacza. Wydawnictwo Literatury w Językach Obcych]. Moskwa 1940, s. 299.

³² *Historia Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików). Krótki kurs*. Pod redakcją komisji KC WKP(b). Warszawa 1948, s. 359.

gów: „I brudzą jak tylko mogą, działając podstępem. Podpalają składy i psują maszyny. Organizują sabotaż. Organizują szkodnictwo w kołchozach i sowchozach, przy czym niektórzy z nich — znajdują się wśród nich pewni profesoria — w swej szkodniczej pasji dochodzą do tego, że zaszczepiają bydło w kołchozach i sowchozach dżumą, zarazę syberyjską, przyczyniają się do szerzenia meningitu wśród koni itd. [...]”³³. Skoro Wódz wskazał na profesorów, w 1930 r. OGPU „wykryło” *kontrrewolucyjne stowarzyszenie* 48 profesorów agronomii i przetwórstwa rolnego, którzy „sabotowali” krajowe dostawy żywności. Wszyscy przyznali się do niewiarygodnie wymaginowanych win, co publikowano w gazetach. Wszystkich 48 skazano na śmierć i rozstrzelano, a „proletariat gorąco dziękował chwalebnym organom OGPU, nagiemu mieczowi rewolucji, za znakomite osiągnięcia w likwidacji podstępnego spisku”³⁴. Również w 1930 r. „odkryto” podziemną Partię Przemysłową (*Promyslennaja Partia = Prompartia*), której centrum miało znajdować się w Paryżu. W spisek mieli być zamieszani czołowi politycy Zachodu i „biały” rząd tymczasowy z siedzibą w Paryżu. Wszyscy oni mieli planować obalenie radzieckiego reżimu³⁵.

„Ale nie to jest rzeczą najważniejszą. Rzeczą najważniejszą w *działalności* tych *byłych* ludzi jest to, że organizują masową kradzież i rabunek mienia państwowego, mienia spółdzielczego, własności kołchozowej. Kradzież i rabunek w fabrykach i zakładach przemysłowych, kradzież i rabunek ładunków kolejowych, kradzież i rabunek w składach i przedsiębiorstwach handlowych, zwłaszcza kradzież i rabunek w sowchozach i kołchozach — oto podstawowa forma *działalności* tych *byłych* ludzi”³⁶. Skoro tak mówił Wódz, w 1932 r. przyjęto ustawę *o ochronie mienia przedsiębiorstw państwowych, kołchozów i spółdzielni oraz o umocnieniu własności społecznej*, która w sposób drastyczny szafowała między innymi karą śmierci i konfiskaty mienia³⁷. „Ustawa ta jest podstawą praworządności rewolucyjnej” — oświadczył Stalin³⁸.

Nędza ludności wiejskiej spowodowała wędrowki do miast; zagrażało to systemowi racjonowania żywności; w fabrykach pojawiły się „negatywne zjawiska”, jak: absencja, chuligaństwo, brakoróbstwo, pijaństwo, kradzieże. W 1932 r. podjęto wachlarz środków represyjnych w celu oczyszczenia miast z „elementów klasowo obcych”. Podporą całego systemu stała się zadekretowana 27 grudnia 1932 r. paszportyzacja, czyli wprowadzenie wewnętrznych do-

³³ J. Stalin: *Zagadnienia leninizmu...*, s. 391, 392.

³⁴ Cyt. za: Ch. Andrew, O. Gordijewski: *KGB*. Tłum. R. Brzeski. Warszawa 1997, s. 116.

³⁵ Ibidem; B. Lewickij: *Terror i rewolucja*. Tłum. z niemieckiego A. Palicki. Przedruk II obiegu z Biblioteki „Kultury”. T. 113 <1965>. Wrocław 1990, s. 57.

³⁶ J. Stalin: *Zagadnienia leninizmu...*, s. 391, 392.

³⁷ S. Pomorski: *Criminal Law Protection of socialist Property in the USSR...*, s. 224 i nast.

³⁸ J. Stalin: *Zagadnienia leninizmu...*, s. 392.

wodów tożsamości; miało to służyć między innymi likwidacji „pasożytnictwa społecznego”. Ogromnym problemem stali się *bezprizorni* — włóczędzy, bezdomni młodociani i dzieci oraz ich przestępczość. Od wiosny 1934 r. zaczęto stosować wzmożone represje wobec młodocianych. 7 kwietnia 1935 r. wydany został dekret *o odpowiedzialności karnej nieletnich i o odpowiedzialności karnej osób podlegających nieletnich do popełnienia przestępstw*³⁹, a Rada Komisarzy Ludowych w tajnej instrukcji wyjaśniła prokuraturze, że obejmuje to także „najwyższy wymiar obrony społecznej”, to znaczy karę śmierci. W 1934 r. wydana została ustawa o odpowiedzialności za zdradę ojczyzny, wprowadzająca odpowiedzialność zbiorową rodziny sprawcy, która podlegała karze zsyłki na 5 lat „w odległe rejony Sybiru” (art. 58^{1B})⁴⁰.

Oprócz sądów powszechnych, funkcjonowały także sądy wojskowe oraz administracyjny tryb orzekania kar i stosowania innych represji, a zwłaszcza sądy organu administracyjnego, jakim była Czeka-GPU-OGPU. W tych ostatnich organach bez żadnej podstawy prawnej sądziły: na szczeblu centralnym *komisja administracyjna*, zmieniona w 1923 r. w *kolegium sądowe OGPU*, w terenie zaś tak zwane trojki. Na mocy dwóch ustaw z 1934 r. rozszerzono kompetencje i podniesiono rangę administracyjnego trybu wydawania wyroków przez „kolegia specjalne” NKWD (*OSO*), których rola będzie szybko wzrastać i kompetencje będą się rozszerzać⁴¹.

W każdym w przybliżeniu normalnym systemie polityczno-prawnym oczywista i dramatyczna klęska gospodarcza, a w konsekwencji społeczna, będąca rezultatem zaprogramowanych działań rządzących, musiałaby spowodować ich upadek i dojście do władzy opozycji. W czerwcu 1932 r. grupa niższych działaczy partyjnych na czele z M.N. Riutinem napisała *Odezwę do wszystkich członków Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików)*, prawdopodobnie wspartą na wcześniej przygotowanym obszernym (ponoć liczącym 200 stron) dokumencie teoretycznym i politycznym, zwanym platformą Riutina⁴². Odezwa zawierała krytykę zniszczenia wsi, rządów terroru i bezprawia, niszczenia kultury; konkludowano, że Stalin i jego ludzie nie zechcą oddać władzy dobrowolnie i wobec tego należy ich usunąć siłą. Stalin uznał odezwę za okazję do oskarżania opozycji wewnątrzpartyjnej o najcięższe zbrodnie, przede

³⁹ W. Mienszagin, Z. Wyszynska: *Radzieckie prawo karne...*, s. 26.

⁴⁰ „В случае побега или перелета за границу военнoслужашего, совершеннолетние члены его семьи, если они чем-либо способствовали готовящейся или совершенной измене, или хотя бы знали о ней, но не довели об этом до сведения властей, караются — лишением свободы на срок от пяти до десяти лет с конфискацией всего имущества.

Остальные совершеннолетние члены семьи изменника, совместно с ним проживавшие или находившиеся на его иждивении к моменту совершения преступления — подлежат лишению избирательных прав и ссылке в отдаленные районы Сибири на пять лет”. Art. 58^{1B}. *Уголовный кодекс РСФСР...*

⁴¹ H.J. Berman: *Justice in the U.S.S.R. An Interpretation of Soviet Law...*, s. 25, 31.

⁴² R. Conquest: *Wielki terror*. Tłum. W. Jeżewski. Warszawa 1997, s. 34, 35.

wszystkim o przygotowania do obalenia władzy radzieckiej siłą, o terroryzm, zamiar zamordowania jego — Stalina. Już we wrześniu 1932 r. Riutin został wykluczony z partii i aresztowany, ale bezpieka (OGPU) nie zdecydowała się sama wydać wyroku, przedkładając sprawę do decyzji Politbiura. Tu szczególnie Siergiej Kirow sprzeciwił się zastosowaniu wobec Riutina kary śmierci i przekonał Politbiuro. Sąd otrzymał stosowne polecenia i Riutin został skazany na 10 lat więzienia, a dwudziestu dziewięciu pozostałych na kary łagodniejsze. Uchwała KC partii o wykluczeniu wszystkich, którzy wiedzieli o istnieniu grupy, skutkowałą w ciągu 1933 r. usunięciem ok. 800 tys. członków, w tym między innymi Kamieniewa i Zinowiewa, bo ci czytali odezwę Riutina i nie powiadomili władz partii. W styczniu 1933 r. zlikwidowano ostatnią grupę rzeczywistej opozycji, której liderem był stary bolszewik A.P. Smirnow. Program grupy przewidywał: rozwiązanie kolchozów, rewizję planów przemysłowych, poddanie OGPU nadzorowi partii, niezależność związków zawodowych. Stalin prawdopodobnie podjął próbę uzyskania zgody Politbiura na karę śmierci i ponownie zgody takiej nie otrzymał; głównie przeciwstawiał się temu Kirow. Według posiadanych danych, wówczas w Politbiurze poza Kaganowiczem Staliną nie poparł nikt, nawet jego zdecydowani stronnicy. Oczywiście, później sąd nie miał w procesie nic do powiedzenia: odbierał tylko polecenia partyjne i nadawał im sztyl wyroku. OGPU w latach 1928 i 1929 zdecydowało się na wydanie „wyroku” wygnania Trockiego, ale w 1932 r. nie odważyło się na „zlikwidowanie” Riutina ani później Smirnowa, kompetentne zaś — według standardów bolszewickich — do orzeczenia kary śmierci lub więzienia Biuro Polityczne KC partii jeszcze sprzeciwiło się Stalinowi; główną rolę odegrał tu lojalny wobec Stalina Kirow.

Jak wiadomo, w styczniu 1934 r., na XVII zjeździe partii, w wyborach do KC przeciwko Stalinowi padło prawdopodobnie ok. 300 głosów; uzyskał on wynik znacznie gorszy aniżeli Kirow, który zresztą nie miał aspiracji zajęcia miejsca Wodza. Głosy liczył Mołotow i jego ludzie, toteż oficjalne wyniki były nieco inne: 3 przeciw Stalinowi, 4 przeciw Kirowowi. Spośród 1966 delegatów na zjazd partii wkrótce aresztowano i na ogół rozstrzelano 1108⁴³, a ze 139 członków i kandydatów na członków KC, wybranych na tym zjeździe, 98 osób, tzn. 70%, zostało aresztowanych i rozstrzelanych⁴⁴. „Dlaczego masowe represje przeciwko aktywowi wzrastały się coraz bardziej po XVII Zjeździe Partii?” — zapyta retorycznie ponad 20 lat później Chruszczow⁴⁵.

⁴³ [N.S. Chruszczow]: *O kulcie jednostki i jego następstwach*. Referat I Sekretarza KC KPZR tow. N.S. Chruszczowa na XX Zjeździe Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego 25 lutego 1956, s. 12. [Oryginał, w:] *О культе личности и его последствиях*. Доклад Первого Секретаря ЦК КПСС Н.С. Хрущева XX съезду партии. „Известия ЦК КПСС” 1989, № 3, s. 128—170.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem, s. 13.

Wydawało się, że 1934 r. zaznaczy się pewnym złagodzeniem — w porównaniu z latami poprzednimi — represji stosowanych zwłaszcza przez OGPU. Liczba wyroków w sprawach prowadzonych przez OGPU spadła znacznie (z 240 tys. w 1933 r. do 79 tys. w 1934 r.). 10 maja 1934 r. Mienżyński zmarł na atak serca. Stalin i Jagoda ogłosili, że zginął z ręki trockistowskich spiskowców. Następcą został dotychczasowy jego zastępca Henryk Jagoda.

Dnia 10 lipca 1934 r. dokonano reorganizacji, a mianowicie powołano Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych — NKWD [Народный Комиссариат Внутренних Дел], dotychczasowe OGPU zaś (teraz: GUGB⁴⁶) stało się jednym z zarządów NKWD, podobnie jak zarząd milicji, straży granicznej i inne; używano odtąd nazwy NKWD.

W 1933 r. powołano scentralizowaną prokuraturę ZSRR. Formalnie prokuratorzy mieli nadzorować śledztwa prowadzone przez organa bezpieczeństwa, ale nadal nic takiego nie miało miejsca: faktycznym panem śledztwa był funkcjonariusz bezpieki. Andriej Wyszynski⁴⁷, najpierw zastępca Prokuratora ZSRR, potem Prokurator ZSRR⁴⁸, pozostawił całkowitą swobodę NKWD. We wrześniu 1934 r. Biuro Polityczne samo naruszyło dopiero co ustalone zasady w sprawie zatwierdzania wyroków śmierci i zezwoliło władzom niektórych regionów, by **nie** zwracały się do Moskwy o zatwierdzenie wyroków śmierci. Od 27 października 1934 r. cały system penitencjarny został połączony w jedną instytucję w ramach NKWD.

⁴⁶ OGPU przemianowane zostało na GUGB = Główny Zarząd Bezpieczeństwa Państwowego = Главное Управление Государственной Безопасности, i pod tą nazwą weszło w skład NKWD.

⁴⁷ Wybitny znawca okresu i problemów, brytyjski historyk Robert Conquest, autor jednego z najważniejszych dzieł o tym okresie ZSRR, tak oto charakteryzuje tę postać: „Była jeszcze jedna postać o wyjątkowym znaczeniu — Andrzej Wyszynski. Wykształcony, inteligentny, tchórzliwy i służalczy, był aż do 1921 roku mieniszewikiem i wstąpił do partii bolszewickiej dopiero po jej zwycięstwie. Był więc łatwą ofiarą szantażów i wkrótce zaczął szukać ochrony pod najsilniejszym skrzydłem. Na Wydziale Prawa Uniwersytetu Moskiewskiego zrobił niby-naukową karierę i z nakazu aparatu partyjnego szybko został jego rektorem. Później był wysokim urzędnikiem w Komisariacie Oświaty i miał znaczny udział w czystkach w środowisku akademickim.

Wyszynski znajdował się z początku jedynie na obrzeżach czystki, jak klasyczny adwokat na usługach gangsterów. Traktowano go z pogardą, a funkcjonariusze policji i partii często bez ceregieli dawali mu po nosie. Miał ich wszystkich przetrwać, utrzymując się na powierzchni dzięki nieustannym łgarstwom i oszczerstwom. Na piszącym te słowa, który rozmawiał z nim w ostatnich latach jego życia (był wówczas ministrem spraw zagranicznych), zrobił wrażenie fizycznej i duchowej kreatury ożywiającej wytartą metaforę »szczura w ludzkim ciele«”. R. Conquest: *Wielki terror...*, s. 26.

O postaci A. Wyszynskiego zob. A. Bosiacki: *Andrzej Januariewicz Wyszynski — początki kariery*. „Studia Iuridica” UW 2002, T. 40; Idem: *Andrei Yanuarevich Vyshinsky: Paragon of the Totalitarian Conception of the Law and Political Organisation*. In: *Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe. Legacies and Lessons from the Twentieth Century*. Eds. J.W. Borejsza, K. Ziemer, M. Hufas. New York—Oxford 2000, s. 177—187.

⁴⁸ Prokurator ZSRR, czyli Generalny Prokurator ZSRR, ale ten ostatni tytuł pojawił się dopiero w 1946 r., A. Wyszynski zaś był Prokuratorem ZSRR w latach 1935—1939.

Dnia 1 grudnia 1934 r. zastrzelony został w swym gabinecie w pałacu w Smolnym, siedzibie leningradzkiej organizacji partyjnej, szef tej organizacji Siergiej Kirow. Zabójstwo Kirowa stało się dla Stalina pretekstem do rozpętania terroru także względem opozycji partyjnej. „Zabójstwo Kirowa zasługuje ze wszęch miar na miano zbrodni stulecia. W ciągu następnych czterech lat setki obywateli sowieckich, nie wyłączając najwybitniejszych przywódców rewolucji, zostało rozstrzelanych pod zarzutem bezpośredniej odpowiedzialności za to zabójstwo, a dosłownie miliony innych skazano na śmierć za współudział w rozległej konspiracji, która rzekomo istniała za jego kulisami. Śmierć Kirowa była faktycznie kamieniem węgielnym całego gmachu terroru i represji, dzięki któremu Stalin zapewnił sobie absolutną władzę nad społeczeństwem sowieckim”⁴⁹.

„Wieczorem 1 grudnia 1934 roku z inicjatywy Stalina (bez uchwały Biura Politycznego — czyniono to dopiero po dwóch dniach, obiegiem) sekretarz Prezydium CKW, Jenukidze, podpisał [...] zarządzenie”⁵⁰, tak zwaną *lex Kirow* albo „prawo z 1 grudnia”, ogłoszone w dniu następnym. Ten „akt prawny” (dekret-dyrektywa) w sprawach „o terroryzm” polecał, co następuje: 1) śledztwa należy prowadzić w trybie przyspieszonym i kończyć je w ciągu 10 dni; 2) akt oskarżenia dostarcza się na dobę przed rozprawą; 3) rozprawę prowadzi się i wyrok wydaje w zasadzie zaocznie (nawet jeżeli oskarżony znajduje się w rękach organów ścigania); 4) odwołania (kasacje) oraz prośby o ułaskawienie nie są rozpatrywane; 5) organom NKWD poleca się wykonywanie wyroków orzekających karę śmierci w trybie natychmiastowym⁵¹. 10 grudnia 1934 r. uchwalono art. 466—470 k.p.k. RFSRR, by dostosować k.p.k. do nowych rozwiązań.

⁴⁹ R. Conquest: *Wielki terror...*, s. 49.

⁵⁰ [N.S. Chruszczow]: *O kulcie jednostki...*, s. 13.

⁵¹ „Протокол No 112 заседания Президиума Центрального Исполнительного Комитета Союза ССР. [...] Проведено опросом членов Президиума ЦИК Союза ССР от 1 декабря 1934 г.

1. [...].

2. **О внесении изменений в действующие уголовно-процессуальные кодексы союзных республик.** [...] Дело No 532/10. [...]

ЦИК Союза ССР постановляет:

Внести следующие изменения в действующие уголовно-процессуальные кодексы союзных республик по расследованию и рассмотрению дел о террористических организациях и террористических актах против работников советской власти:

1. Следствие по этим делам заканчивать в срок не более десяти дней.

2. Обвинительное заключение вручать обвиняемым за один сутки до рассмотрения дела в суде.

3. Дела слушать без участия сторон.

4. Кассационного обжалования приговоров, как и подачи ходатайств о помиловании не допускать.

5. Приговор к высшей мере наказания приводить в исполнение немедленно по вынесении приговора”.

Секретарь ЦИК Союза ССР (А. Енукидзе). www.lawru.info

Lex Kirow drastycznie zaostrzyła odpowiedzialność za czyny o charakterze politycznym i zlikwidowała wszelkie gwarancje procesowe oskarżonego.

„Po zbrodnicy zamordowaniu S.M. Kirowa rozpoczęły się masowe represje i nastąpiły brutalne akty naruszania praworządności socjalistycznej”⁵². Tylko w ciągu dwóch miesięcy — grudnia 1934 r. i stycznia 1935 r. — według nowych procedur przewidzianych dekretem o terroryzmie skazano 6 500 osób⁵³. O działalność terrorystyczną oskarżono opozycjonistów w łonie partii. Chruszczow na XX zjeździe (1956) wskazywał i ubolewał: „Wiadomo, jak brutalnej samowoli dopuszczano się również wobec kierowniczych pracowników Partii. Statut Partii, uchwalony przez XVII Zjazd, opierał się na leninowskich wskazaniach z okresu X Zjazdu Partii i głosił, że aby zastosować wobec członka KC, kandydata na członka KC i członka Komisji Kontroli Partyjnej tak ostateczny środek, jak wykluczenie z Partii, »należy zwołać Plenum KC i zaprosić na Plenum wszystkich kandydatów na członków KC oraz wszystkich członków Komisji Kontroli Partyjnej«, że tylko pod warunkiem, iż takie ogólne zebranie odpowiedzialnych kierowników Partii 2/3 głosów uzna to za konieczne — może nastąpić wykluczenie z Partii członka lub kandydata na członka KC. Większość członków i kandydatów na członków KC, wybranych na XVII Zjeździe i aresztowanych w latach 1937—1938 została wykluczona z Partii bezprawnie przy brutalnym pogwałceniu Statutu Partii, ponieważ sprawa ich wykluczenia nie była rozpatrywana na Plenum KC”⁵⁴. Naczelnym zadaniem bezpieki (OGPU — NKWD) była walka z kontrrewolucją. Zmieniła się jednak definicja kontrrewolucji: teraz kontrrewolucją była opozycja przeciwko Stalinowi. OGPU — NKWD zaczęła stosować wobec partii te same metody infiltracji i prowokacji, które Czecha stosowała wobec przeciwników bolszewizmu. Stalin sformułował odkrywczą tezę, że *w miarę postępów budownictwa socjalizmu walka klasowa się zaostrza* i przybiera nowe formy: imperialiści nasyłają agentów, którzy udając komunistów *wślizgują się* do partii oraz do najważniejszych organów radzieckiego państwa, by je rozsadzić od środka. Ta teza dawała uzasadnienie poszukiwania owych „agentów imperializmu” wewnątrz partii, czyli fizycznego likwidowania opozycji antystalinowskiej, a z biegiem czasu już tylko wyimaginowanej opozycji. Wykonywać to miała bezpieka i z zadania tego będzie się wywiązywała.

Znacznie zwiększyła się liczba wyroków wydawanych przez sławetne *OSO* NKWD: 267 tys. w 1935 r., 274 tys. w 1936 r. Uruchomiono *trojki*: komisje złożone z rejonowego sekretarza partii, prokuratora i rejonowego szefa NKWD. Na przykład 2 lipca 1937 r. *trojki* otrzymały od Biura Politycznego KC WKP(b)

⁵² [N.S. Chruszczow]: *O kulcie jednostki...*, s. 13.

⁵³ N. Werth, w: *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*. Tłum. zespół. Wstęp do polskiego wydania K. Kersten. Warszawa 1999, s. 177.

⁵⁴ [N.S. Chruszczow]: *O kulcie jednostki...*, s. 16.

telegraficzne polecenie: „niezwłocznie aresztować wszystkich kułaków i kryminalistów [...] po administracyjnym przestudiowaniu ich sprawy przez trojkę rozstrzelać najbardziej wrogo nastawionych i zesłać elementy mniej aktywne”⁵⁵. W silnie scentralizowanym systemie radzieckim represje formalnie prawnokarne były objęte centralnym planowaniem; ustalano dla rejonów kontyngenty. Na przykład wiemy, że w zaaprobowanym przez Biuro Polityczne rozkazie Jeżowa z 30 lipca 1937 r. do aresztowania przewidziano 259 450 osób, w tym 72 950 do rozstrzelania, ale lista to niepełna, była następnie uzupełniana; gorliwe rejonu składały wnioski o podwyższenie kontyngentów i znacznie przekraczały plan aresztowań, rozstrzeliwań, osadzania w łagrach. „Przyjęła się występna praktyka polegająca na tym, że w NKWD sporządzano wykazy osób, których sprawy podlegały rozpatrzeniu przez Kolegium Wojskowe i z góry ustalano wymiar kary. Wykazy te Jeżow wysyłał do Stalina osobiście w celu zatwierdzenia proponowanych kar. W latach 1937—1938 skierowano do Stalina 383 takie wykazy, obejmujące wiele tysięcy pracowników partyjnych, radzieckich, komsomolskich, wojskowych i gospodarczych, i uzyskano jego sankcję”⁵⁶. W podobnym trybie zapadła decyzja („wyrok”) o wymordowaniu 26 tys. oficerów polskich znajdujących się w obozach jenieckich i więzieniach ZSRR: 5 marca 1940 r. na posiedzeniu Biura Politycznego WKP(b) sprawę referował Beria, a uzasadnienie formalnoprawne znajdował w sławetnym art. 58 § 13 k.k. RSFRR. Biuro Polityczne KC WKP(b) 5 marca 1940 r. postanowiło: „Sprawy rozpatrzyć bez wzywania aresztowanych i bez przedstawiania zarzutów, postanowienia o zakończeniu śledztwa i aktu oskarżenia”⁵⁷. Na dokumencie są podpisy Stalina, Mołotowa, Woroszyłowa, Mikojana oraz notatka, że nieobecni Kalinin i Kaganowicz są za.

Najgłośniejsze — z uwagi na osoby oskarżonych — procesy w latach wielkiego terroru były jawne, a więc wymagały starannej inscenizacji, jak w teatrze. Przygotowanie odbywało się, oczywiście, w śledztwie i śledztwo było decydującą dla całości fazą postępowania karnego. Natomiast jawna rozprawa sądowa była przedstawieniem teatralnym. Podsądni — potwornie zmaltretowani w śledztwie — prześcigali się w absurdalnych nieraz samooskarżeniach o działalność szpiegowską i terrorystyczną. Całe postępowanie dowodowe przed sądem nie miało większego znaczenia aniżeli przedstawienie teatralne; wyrok zapadał wcześniej i poza sądem, na odpowiednim (z reguły wysokim, a nawet najwyższym) szczeblu władz partyjnych i ewentualnie NKWD. Wyrok

⁵⁵ Ibidem, s. 182.

⁵⁶ Ibidem, s. 20.

⁵⁷ *Dokumenty Katynia. Decyzja*. Red. J. Snopkiewicz, A. Zakrzewski. Warszawa 1992, s. 15 i passim, tamże fotokopie; *Katyn. Zbrodnia nieukarana*. Przedmowa i redakcja naukowa K. Komorowski [w aneksie dokumenty]. Warszawa 2009, s. 156 i passim; zob. też *Katyn. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992 r.* Warszawa 1992; *Katyn. Dokumenty zbrodni*. T. 1—4. Warszawa 1995—2006.

sądowy miał być tylko formą eliminacji osób przeznaczonych do czystki. W ten sposób system komunistyczny w swej obłudzie dbał o wizerunek praworządnego. Zdaniem Leszka Kołakowskiego, to wpisywało się w *totalne kłamstwo* komunistycznego totalitaryzmu: jest zbrodniarz, przyznał się, opisał swe straszne zbrodnie, radziecka sprawiedliwość wymierzyła mu stosowną do wielkości zbrodni karę. To była radziecka praworządność owych czasów.

Kolegium Wojskowe Sądu Najwyższego ZSRR sądziło pracowicie w bardzo wielu sprawach głośnych, jak słynne na cały świat „procesy moskiewskie”, i mniej głośnych. Przewodniczący Kolegium Wasilij Ulrich (w meldunku z 15 października 1938 r.) stwierdził, że Kolegium Wojskowe w ciągu dwóch lat (od 15 października 1936 r.), pracując na sesjach miejscowych oraz wyjazdowych w aż 60 miastach ZSRR, orzekło **30 514 kar śmierci** i 5643 kary więzienia⁵⁸. Znaczy to, że — odliczając dni świąteczne — Kolegium Wojskowe rozpatrywało codziennie ok. 60 spraw, kończąc je na jednym posiedzeniu. Na jednego oskarżonego nie mogło przypadać więcej niż ok. 15 min łącznie z wyrokiem. Zwłaszcza na prowincji Kolegium Wojskowe wydawało niemal wyłącznie wyroki śmierci. Procedura była tak drastycznie wypaczona, że całe postępowanie urągało pojęciu sądu. Sam prokurator później wspominał taki sąd wyjazdowy: „Przyjechało tylko dwóch członków Kolegium Wojskowego, do składu sądu więc dokooptowali szefa miejscowego NKWD. Rozprawy odbywały się w więzieniu, w salce klubowej. Na rozkaz naczelnika więzienia dwóch krzepkich funkcjonariuszy NKWD, trzymając pod ręce, wprowadzało pierwszego podsądnego. Przewodniczący Orłow ogłosił: »Rozprawę sądową Kolegium Wojskowego Sądu Najwyższego ZSRR [...] ogłaszam za otwartą«. Całe posiedzenie trwało 5—7 min, nie dłużej. Orłow zapytał jedynie, czy podsądny otrzymał akt oskarżenia, czy przyznaje się do winy, czy podpisywał zeznania śledcze i co może powiedzieć w ostatnim słowie. Żadnych wyjaśnień, czy zeznań nie dopuszczał, wymagając jedynie odpowiedzi *tak* lub *nie*. Członkowie kolegium nie zadawali żadnych pytań. Potem Orłow obwieszczał podsądnemu: »Wyrok zostanie podany wam do wiadomości« i dał znak naczelnikowi więzienia, stojącemu razem z konwojentami, którzy wyprowadzili więźnia siłą pod ręce z sali»⁵⁹. Ten opis pracy sądu dotyczy sytuacji typowej i to nie tylko w sądzie wojskowym.

Dnia 12 czerwca 1937 r. niespodziewanie dla opinii publicznej agencja prasowa TASS w suchym komunikacie poinformowała, że najwyżsi oficerowie radzieccy zostali oskarżeni o zdradę, przyznali się do winy, zostali osądzeni i straceni. Wśród ośmiu był między innymi marszałek Tuchaczewski, zastępca ludowego komisarza obrony. Wszyscy byli bohaterami wojny domowej. Za tym pierwszym

⁵⁸ P. Wiczorkiewicz: *Uwagi o działalności sowieckiego aparatu sprawiedliwości i systemu śledczego w dobie wielkiej czystki*. W: *Departament X MBP. Wzorce — struktury — działanie*. Red. K. Rokicki. Warszawa 2007, s. 25.

⁵⁹ Ibidem, s. 26.

procesem przyszły liczne inne w armii. To była hekatomba niemalże porównywalna ze stratami oficerów Armii Czerwonej w drugiej wojnie światowej; utraciono niemal połowę generałów i oficerów w stopniu powyżej pułkownika; „armia została zgilotynowana”⁶⁰. Podobnie jak w przypadkach czystek w innych kręgach społecznych i zawodowych, wszyscy oficerowie przechodzili śledztwo i proces; zabijano człowieka na podstawie wyroku skazującego za (rzekomą) straszną zbrodnię. Czystki rozszerzały się na wszelkie kręgi społeczeństwa.

Liczby ofiar *wielkiego terroru* nie poznamy nigdy. Brytyjscy historycy Christopher Andrew i Oleg Gordijewski podają, że w 1956 r. na tajne polecenie Politbiura KGB sporządził ogólne sprawozdanie, z którego wynikało, że w latach 1935—1940 aresztowano ok. 19 mln osób, z czego co najmniej 7 mln rozstrzelano lub zmarło w łagrach. Autorzy ci wyrażają pogląd, że rzeczywista liczba ofiar jest prawdopodobnie znacznie wyższa⁶¹.

Pod koniec lat trzydziestych pojawiło się tylko kilka nowych aktów prawa karnego niewielkiej rangi⁶². Nie podejmowano już większych przedsięwzięć legislacyjnych, w prawie karnym dominowała praktyka organów ścigania i orzekania, które realizowały *wielki terror*. Po wybuchu drugiej wojny światowej (dla ZSRR miało to miejsce 22 czerwca 1941 r.) liczba nowych aktów prawa karnego znowu znacznie wzrosła, a wszystkie one (począwszy od dekretu z 22 czerwca 1941 r. *o stanie wojennym*) koncentrowały się na wzmożeniu wysiłku wojennego, wzmocnieniu i spenalizowaniu dyscypliny pracy, ochronie tajemnicy, rozpowszechnianiu fałszywych wiadomości itp.

W nauce prawa karnego w latach trzydziestych nastąpiły pewne zmiany idące generalnie w tym kierunku, że zaniechano prób tworzenia rewolucyjnego prawa absolutnie oryginalnego, nowego, niepodobnego w niczym, nawet w formie zewnętrznej, do prawa burżuazyjnego. Andriej Wyszynski pod hasłem praworządności socjalistycznej rozgromił Paszukanisa i jego zwolenników jako tych, którzy podważali praworządność socjalistyczną i sam Wyszynski na długie lata zajął miejsce głównego uczonego, wyroczni, nie tylko zresztą w prawie karnym, lecz także w ogólnej teorii prawa. W latach trzydziestych nastąpił powrót do koncepcji winy i kary, przy czym towarzyszyła temu tendencja do wzmożenia represji karnej.

W latach 1947—1949 kolejny raz zaostrzono odpowiedzialność za przestępstwa przeciwko mieniu społecznemu⁶³ oraz — po raz pierwszy — mieniu oso-

⁶⁰ P. Wiczorkiewicz: *Łańcuch śmierci. Czystka w Armii Czerwonej 1937—1939*. Warszawa 2001, s. 1079; zob. też s. 73, *passim*.

⁶¹ Ch. Andrew, O. Gordijewski: *KGB...*, s. 131.

⁶² M. Filar: *W służbie utopii...*, s. 26; S. Pomorski: *Criminal Law Protection of socialist Property in the USSR...*, s. 227.

⁶³ S. Pomorski: *Criminal Law Protection of socialist Property in the USSR...*, s. 227.

bistemu (ale nie w ogóle prywatnemu); drastycznie zaostrzono odpowiedzialność „za ujawnienie tajemnicy państwowej”, za wyrób i sprzedaż samogonu, za zgwałcenie.

Podsumowując okres stalinowski, należy przypomnieć, że formalnie do końca życia Wodza obowiązywały podstawowe źródła prawa karnego z okresu NEP-u, ale z bardzo wieloma zmianami wprowadzanymi stale licznymi aktami ustawodawczymi. Zmiany dotyczyły głównie części szczegółowej prawa karnego. Natomiast formalnie nie ulegała istotnym korektom część ogólna, lecz w tym zakresie miała miejsce ewolucja koncepcji: zaniechano pomysłów stworzenia w prawie karnym czegoś zupełnie oryginalnego. Zachowując dotychczasową frazeologię marksistowską, zbliżono się do rozwiązań neoklasycznych, czego nie można jednak określić kierunkiem neoklasycznym, ponieważ ten zakłada miarkowanie reakcji do ciężaru czynu⁶⁴. W radzieckim systemie prawa karnego czasów stalinowskich zachowano i w praktyce rozszerzono stosowanie represji predeliktowej oraz wydawanie orzeczeń w trybie *quasi*-sądowym, a w istocie przez organa administracyjne (*oso, trojki*). System stał się skrajnie represyjny i ogólnoprewencyjny⁶⁵.

W trzy tygodnie po śmierci Wodza, 27 marca 1953 r., amnestia⁶⁶ zapoczątkowała „odwilż”.

⁶⁴ M. Filar: *W służbie utopii...*, s. 28, 29.

⁶⁵ Ibidem, s. 28.

⁶⁶ S. Pomorski: *Criminal Law Protection of socialist Property in the USSR...*, s. 228.

Adam Lityński

Vom Leninstod bis zum Stalinod Sowjetische Strafgesetzgebung 1924—1953

Zusammenfassung

Während der dreißigjährigen Macht von Stalin galten grundlegende Quellen des Strafrechtes aus der NEP-Zeit (neue ökonomische Politik) doch mit zahlreichen ständig mit mehreren Gesetzgebungsakten eingeführten Änderungen. Diese Änderungen betrafen vor allem den genauen Teil des Strafrechtes, der allgemeine Teil dagegen wurde kaum berichtigt; man verzichtete in dem Fall darauf, im Strafrecht etwas ganz originelles zu schaffen. Die marxistische Phraseologie beachtend bediente sich der Gesetzgeber auch der neuklassischen Lösungen. Sowjetische Konzeptionen dürfen nicht neuklassisch genannt werden, denn die letztgenannten Lösungen setzen voraus, dass die eventuelle Reaktion der Schuldenlast entsprechen sollte. Zur Zeit des Stalins beachtete und in der Praxis noch erweiterte das sowjetische Strafrechtssystem die Anwendung der Vordeliktrepression; die Urteile wurden in einem *quasi*-Gerichtsverfahren von Verwaltungsorganen (*oso, trojki*) gesprochen. Das ganze System war extrem repressiv und allgemeinpräventiv.

Adam Lityński

From Lenin's death to Stalin's death On a Soviet criminal legislation 1924—1953

Summary

Throughout the period of 30 years of Stalin's ruling the basic sources of the criminal law from the period of NEP, but with many changes constantly introduced with numerous legislation acts were in force. The changes concerned mainly the specific part of the criminal law. Formally, however, the general part did not undergo important corrections. In this respect the evolution of conception took place: the ideas of creating something completely new in the criminal law were abandoned. Remaining the so far used Marxism phraseology it was brought closer to neoclassic solutions. The Soviet conceptions, however, cannot be regarded neoclassic as these assume the adjustment of reactions to the load of the action. The Soviet system of criminal law at the Stalin's times remained and, in practice, broadened the usage of pre-delict repression and pronouncement of adjudications in a *quasi*-judicial course, and, virtually, by administrative organs (*oso, trojki*). The system became extremely repressive and preventive-wide.